

6

મૌર્યયુગ : ચંદ્રગુપ્ત અને સમ્રાટ અશોક

રવિવાર હોવાથી સોસાયટીનાં સૌ બાળકો મેદાનમાં ક્રિકેટ રમવા ભેગા થયાં. ભવ્ય અને જલ્પે ટીમ પાડી. બેટિંગ કે બોલિંગ નક્કી કરવા માટે સિક્કો ઉછાળ્યો. જલ્પ બોલ્યો : કિંગ. સિક્કો હવામાંથી નીચે જમીન ઉપર પડ્યો. કિંગ પડ્યો એટલે જલ્પે બેટિંગ માંગી. બાજુમાં ઊભેલો હેતાંશ બોલી ઊઠ્યો : સિક્કા પર આપેલી આ સિંહની આકૃતિ ક્યાંથી લીધી હશે ? ભવ્યએ તેને સમજાવ્યો : સિક્કા પર આપેલી સિંહની આકૃતિ એટલે કિંગ. સારનાથના વિશાળ સ્તંભ પર આ સિંહની આકૃતિ સ્થાપિત કરવામાં આવેલી છે. આ સ્તંભને મૌર્યવંશના સમ્રાટ અશોક દ્વારા નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો. ભારતે તેને રાષ્ટ્રીય પ્રતીક તરીકે સ્વીકારેલ છે.

6.1

મૌર્યવંશ : સ્થાપક અને શાસક

(1) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય : મૌર્યવંશના સ્થાપક (ઈ.સ. પૂર્વે 321 થી ઈ.સ. પૂર્વે 297) : બાળપણમાં રાજા રાજાની રમત રમતા ચંદ્રગુપ્તનું હીર પારખીને તક્ષશિલાના કૌટિલ્ય ગોત્રના આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે (ચાણક્ય) તક્ષશિલા લઈ જઈ તેને શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રોની તાલીમ આપી. ચાણક્યની તાલીમની મદદ અને માર્ગદર્શનથી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યએ ઈ.સ. પૂર્વે 321માં નંદવંશના અંતિમ સમ્રાટ ધનનંદને હરાવીને મગધની ગાદી સંભાળી, મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી. ચાણક્યની રાજનીતિ અને વહીવટ અંગેની કુશળતાનો સંપૂર્ણ લાભ ચંદ્રગુપ્તને મળ્યો. ચાણક્ય દ્વારા લખાયેલા “અર્થશાસ્ત્ર” નામના ગ્રંથમાંથી તે સમયની રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક જીવનની માહિતી મળી રહે છે. ચંદ્રગુપ્તની તમામ સિદ્ધિઓમાં ચાણક્યના મુત્સદ્દીગીરીવાળા માર્ગદર્શને ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

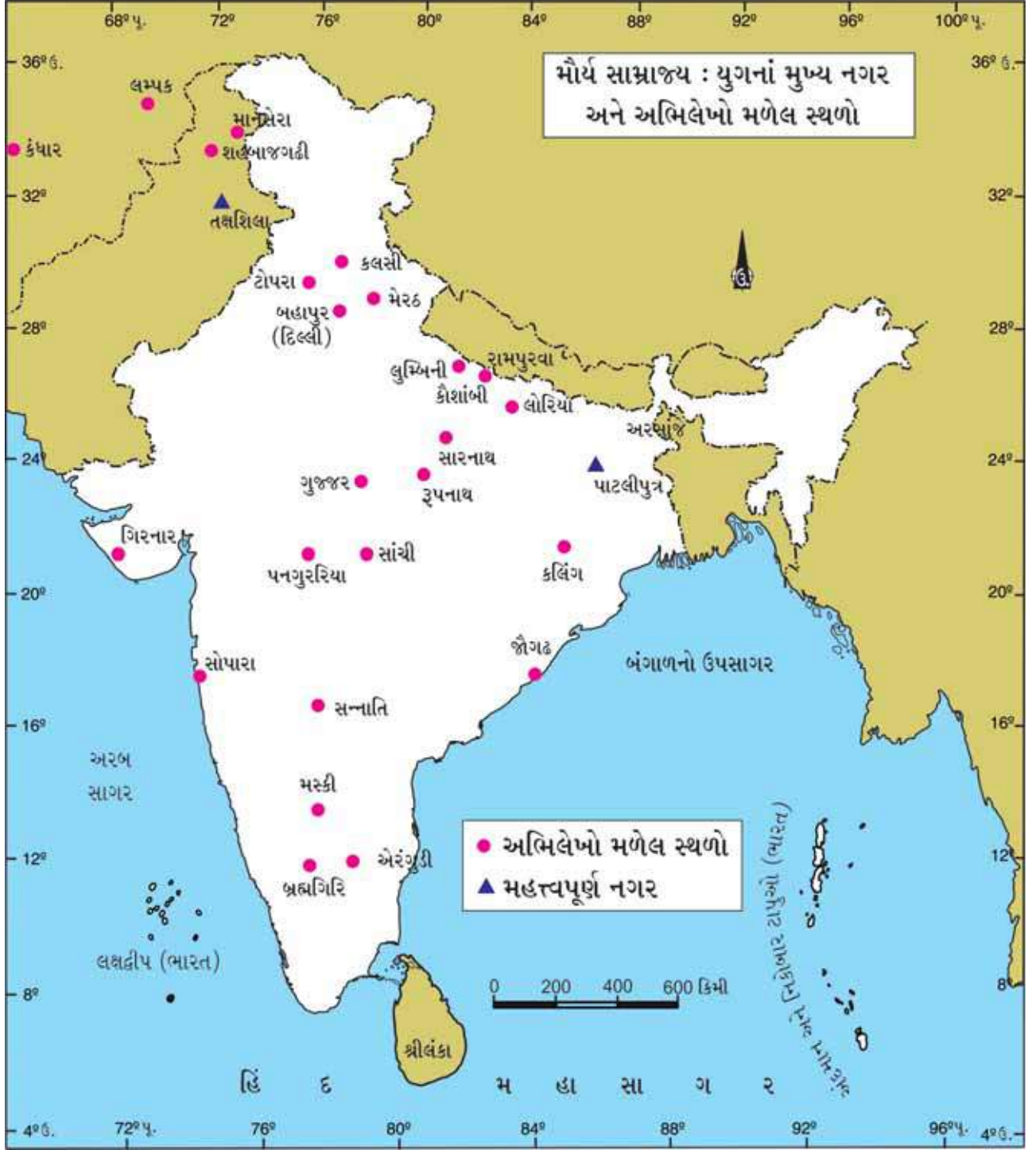
ગ્રીક રાજા સેલ્યુક્સ નિકેતરને હરાવીને ચંદ્રગુપ્તે ચાર પ્રદેશો (1) કાબુલ (2) કંદહાર (3) હેરાત અને (4) બલુચિસ્તાન જીત્યા હતા. ચંદ્રગુપ્તની બહાદુરીથી પ્રભાવિત થઈ સેલ્યુક્સે પોતાની પુત્રી હેલેનાને ચંદ્રગુપ્ત સાથે પરણાવી અને પોતાના રાજદૂત મેગેસ્થનિસને તેના દરબારમાં મોકલ્યો. પાટલીપુત્રમાં રોકાણ દરમિયાન મેગેસ્થનિસે લખેલ પુસ્તક “ઈન્ડિકા”માંથી મગધ સામ્રાજ્યના પાટનગર અને એના વહીવટ વિશેની અગત્યની અને આધારભૂત જાણકારી મળે છે.

રાજ્યવિસ્તાર :

ચંદ્રગુપ્તે પોતાની વીરતા અને ચાણક્યની રાજનૈતિક કુશળતાથી પોતાની સત્તાનો પ્રસાર ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં કરી સમગ્ર ભારત પર એક સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉત્તરમાં અફઘાનિસ્તાન, પેશાવર, કંદહારથી લઈને પૂર્વમાં બંગાળ સુધી તેનું શાસન હતું. પશ્ચિમ ભારત પર પણ એની સત્તા હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તેનું શાસન હોવાનું તથા પુષ્યગુપ્ત નામના વૈશ્ય અમાત્યને ત્યાંના રાષ્ટ્રીય (રાજ્યપાલ) તરીકે નીમ્યા હોવાનું આધારોમાં જણાવેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગિરિનગર (જૂનાગઢ)ના ગિરનાર પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓ પર બંધ બાંધીને પુષ્યગુપ્તે સુદર્શન તળાવનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.

દક્ષિણ ભારતના કોંકણ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશો પણ મગધ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતા. વાયવ્યમાં છેક

પશ્ચિમ ગાંધાર (અફઘાનિસ્તાન) સુધીના પ્રદેશો પણ ચંદ્રગુપ્તની સત્તા હેઠળ હતા. આમ, સમગ્ર ભારત પર મૌર્ય સામ્રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તા પ્રવર્તતી હતી.

6.2 મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

જાણવા જેવું

રાજદૂત (એલચી) : એક રાજ્યનો બીજા રાજ્યમાં મોકલવામાં આવતો પ્રતિનિધિ.

- ભારતમાં આવેલ અન્ય દેશોની એલચી કચેરીઓનાં કાર્ય વિશે તમારા શિક્ષક પાસેથી જાણકારી મેળવો.

ચંદ્રગુપ્તે તેના જીવનનો અંતિમ સમય જૈન મુનિ ભદ્રબાહુ સાથે મૈસુર (હાલ કર્ણાટક)ના શ્રવણ બેલગોડામાં વિતાવ્યો હતો. ઈ.સ. પૂર્વે 297માં તે મૃત્યુ પામ્યો. ચંદ્રગુપ્તે 24 વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું અને છેલ્લાં વર્ષોમાં તેણે જૈનધર્મ અપનાવ્યાની વાત જૈન પુરાણોમાંથી મળી આવે છે.

ભારતમાં મૌર્યવંશની સ્થાપના પહેલાંનો ઇતિહાસ આદ્યઇતિહાસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મૌર્યવંશની સ્થાપનાની ચોક્કસ અને આધારભૂત માહિતી વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી મળી રહે છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય દ્વારા વિષ્ણુગુપ્ત (ચાણક્ય)ની મદદથી સ્થાપવામાં આવેલું મૌર્ય સામ્રાજ્ય ભારતનું પ્રથમ ઐતિહાસિક સામ્રાજ્ય કહેવાય છે.

મૌર્યવંશની જાણકારી મેળવવાના સ્ત્રોત :

ક્રમ	કૃતિ	લેખક
1.	અર્થશાસ્ત્ર	આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય (કૌટિલ્ય)
2.	ઇન્ડિકા	મેગેસ્થનિસ
3.	દીપવંશ અને મહાવંશ	બૌદ્ધ ગ્રંથો (સિલોન)
4.	મુદ્રારાક્ષસ (નાટક)	વિશાખદત્ત

આ ઉપરાંત, મૌર્ય સમ્રાટોએ કોતરાવેલ શિલાલેખો, સ્તંભલેખો, ગુફાલેખો, સ્તૂપો અને વિહારો વગેરેમાંથી પણ ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિચારો

- વર્તમાન સમયમાં તમારે કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ કે સ્થળ વિશે માહિતી મેળવવી હોય, તો તમે કેવી રીતે મેળવો છો ?

ગ્રાન્ડ ટ્રંક રોડ (GTR) :

એશિયા ખંડનો સૌથી જૂનો અને લાંબો મુખ્ય રોડ છે. આ રોડનું નિર્માણ સૌપ્રથમ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં થયું હતું. તે તામ્રલિપ્તિ થઈને તક્ષશિલા અને તક્ષશિલાથી મધ્ય એશિયાને જોડતો હતો. તે સમયે ગંગાના મેદાનથી ગંધાર સુધી આ રોડ વિસ્તરેલો હતો. શેરશાહશૂરીએ પોતાના શાસનકાળમાં આ રોડનું પુનઃનિર્માણ કરાવ્યું હતું. અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમિયાન ડેલહાઉસીએ કોલકાતાથી પેશાવર સુધી આ રોડનું પુનઃનિર્માણ કરાવ્યું હતું. વર્તમાન સમયમાં આ રોડ દિલ્લીથી કોલકાતા સુધીના રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગથી ઓળખાય છે.

(2) બિંદુસાર (ઈ.સ. પૂર્વે 297 થી ઈ.સ. પૂર્વે 273) : ચંદ્રગુપ્તના અવસાન બાદ તેનો પુત્ર બિંદુસાર મગધની ગાદીએ આવ્યો. પિતા ચંદ્રગુપ્ત તરફથી વારસામાં મળેલું વિશાળ સામ્રાજ્ય યથાવત ટકાવી રાખી તેની ભેટ પુત્ર અશોકને આપી એ જ બિંદુસારની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ ગણી શકાય.

બિંદુસારના શાસનકાળમાં રાજકુમાર સુશીમની તક્ષશિલાના અને રાજકુમાર અશોકની અવંતિના રાષ્ટ્રીય (રાજ્યપાલ) તરીકે નિમણૂક થઈ હતી. સુશીમના સમયમાં તક્ષશિલામાં થયેલ બળવાને નિયંત્રિત કરવામાં તે નિષ્ફળ રહ્યો, જ્યારે અશોકે આ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડી બળવો દબાવી દીધો.

બિંદુસારે તેના શાસનકાળમાં કોઈ નવો પ્રદેશ જીત્યો ન હતો. પરંતુ ગ્રીક રાજ્યો સાથેના મૈત્રીભર્યા સંબંધો જાળવી રાખ્યા હતા. તેણે મગધની ગાદી પર લગભગ 25 વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.

(3) સમ્રાટ અશોક : (ઈ.સ. પૂર્વે 273 થી ઈ.સ. પૂર્વે 232) : પિતા બિંદુસારના મૃત્યુ પછી મોટાભાઈ સુશીમ અને બીજા સાવકા ભાઈઓ સાથે થયેલા સંઘર્ષને કારણે ગાદીએ આવ્યાનાં ચાર વર્ષ બાદ રાજધાની પાટલીપુત્રમાં અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો.

રાજ્યાભિષેક થયા બાદ અશોકે પિતા તરફથી વારસામાં મળેલ રાજ્યવિસ્તારમાં વધારો કર્યો. તેના શિલાલેખમાં જણાવ્યા મુજબ તેનું સામ્રાજ્ય વાયવ્ય સરહદે આવેલા કંદહાર અને પેશાવરથી ઉત્તર ભારતમાં નેપાળ સુધી, દક્ષિણે મૈસુર (હાલનું કર્ણાટક) સુધી, પશ્ચિમે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર સુધી, પૂર્વમાં મગધ (હાલનું બિહાર), કલિંગ (હાલનું ઓડિશા) સુધી ફેલાયેલું હતું.

કલિંગનું યુદ્ધ અને અશોકનું હૃદય-પરિવર્તન :

મગધની પડોશમાં આવેલ કલિંગ (હાલનું ઓડિશા) નંદ રાજાઓના સમયમાં મગધ સામ્રાજ્યનો જ એક ભાગ હતું. પરંતુ મૌર્ય શાસનની સ્થાપના સમયે તે સ્વતંત્ર થઈ ગયેલું. કલિંગને ફરીથી મગધ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર અશોકે રાજ્યાભિષેક પછીના આઠમા વર્ષે (ઈ.સ. પૂર્વે 261) કલિંગના રાજા જયંત સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. આ યુદ્ધમાં અશોકનો વિજય થયો.

યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા બાદ યુદ્ધભૂમિ અને નગરમાં ફરતા અશોકે બધે જ દુઃખ અને શોકનું વાતાવરણ જોયું. યુદ્ધમાં થયેલ ખુવારી અને સ્ત્રીઓ-બાળકોને રડતાં જોઈને કલિંગ પર મેળવેલી જીતનો આનંદ ઓસરી ગયો. અશોકના મનની શાંતિ હણાઈ ગઈ. યુદ્ધમાં થયેલી ખુવારીને કારણે અશોકના હૃદયમાં ભારે સંતાપ અને પશ્ચાતાપની લાગણી જન્મી. યુદ્ધની નિરર્થકતા સમજાઈ જવાને કારણે કલિંગનું યુદ્ધ તેના જીવનનું અંતિમ યુદ્ધ બની રહ્યું. બૌદ્ધ સાધુ ઉપગુપ્તના ઉપદેશથી તેણે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્રોનું શરણું લીધું. બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કરી અશોક રાજદ્વારી પુરુષમાંથી ધર્માનુરાગી અશોક બની ગયો.

અશોક પહેલો એવો શાસક હતો જેણે શિલાલેખો દ્વારા પોતાનો સંદેશ પ્રજા સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અશોકના મોટા ભાગના અભિલેખોની ભાષા પ્રાકૃત અને લિપિ બ્રાહ્મી છે.

બ્રાહ્મી લિપિ :

આધુનિક ભારતની મોટા ભાગની લિપિઓ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી વિકસી છે. અહીં તમે ‘અ’ અક્ષર જુદી-જુદી લિપિઓમાં જોઈ શકો છો.

अ	अ	અ	అ	அ
પ્રારંભિક બ્રાહ્મી	દેવનાગરી (હિન્દી)	બાંગ્લા	મલયાલમ	તમિલ

6.3 લિપિ

કલિંગના યુદ્ધનું વર્ણન કરતો અશોકનો શિલાલેખ

કલિંગના યુદ્ધનું વર્ણન કરતા અશોકે પોતાના કલિંગના શિલાલેખમાં લખાવ્યું છે કે,

રાજા બન્યાનાં આઠ વર્ષ પછી મેં કલિંગ પર વિજય મેળવ્યો.

લગભગ દોઢ લાખ લોકો કેદ કરાયા. એક લાખથી વધુ લોકો માર્યા ગયા. એનાથી મને અપાર દુઃખ થયું છે.

જે લોકો પોતાના સગાંસંબંધીઓ અને મિત્રોને ખૂબ ચાહે છે તથા પોતાના દાસો અને મૃતકો પ્રત્યે દયાવાન હોય છે તે પણ યુદ્ધમાં માર્યા જાય છે અથવા પોતાના સ્નેહીજનોને ખોઈ બેસે છે.

તેનાથી મને પશ્ચાતાપ થઈ રહ્યો છે. હવે મેં ધમ્મપાલન કરવાનો અને અન્ય લોકોને તેનો ઉપદેશ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

હું માનું છું કે ધમ્મના માધ્યમથી લોકોના દિલ જીતવા એ જબરજસ્તીથી વિજય મેળવવા કરતાં વધારે સારું છે. હું આ અભિલેખ ભવિષ્ય માટે એક સંદેશરૂપે કોતરાવી રહ્યો છું કે મારા પછી મારા પુત્રો અને પૌત્રો પણ યુદ્ધ ન કરે. ધમ્મનો ફેલાવો કેવી રીતે કરી શકાય તે અંગે તેમણે વિચારવું જોઈએ.

(ધમ્મ સંસ્કૃત શબ્દ ધર્મનું પાકૃતરૂપ છે.)

વિચારો

- કલિંગના યુદ્ધ પછી અશોકના વિચારોમાં શું પરિવર્તન આવ્યું ?

ગુજરાતના જૂનાગઢમાં ગિરનાર પર્વત તરફ દામોદર કુંડ જતાં અશોકનો શિલાલેખ મળી આવેલ છે જે પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ છે. આ શિલાલેખમાં ત્રણ રાજવીઓના લેખો છે. આ લેખ રાજા મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો લેખ છે. આ લેખમાં મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના રાષ્ટ્રીય પુખ્તગુપ્ત દ્વારા નિર્માણ કરવામાં આવેલ સુદર્શન તળાવ (જળાશય) અને અશોકના રાષ્ટ્રીય યવનરાજ દ્વારા સિંચાઈ માટે તેમાંથી નહેરો કાઢવાની વિગતો આપવામાં આવેલ છે.

જે સ્થળોએ અશોકના શિલાલેખો મળ્યા છે. તેની વધુ માહિતી માટે નકશા 6.2 નો અભ્યાસ કરવો.

વિચારો

નકશાનો અભ્યાસ કરી તમારા શિક્ષકની મદદથી નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ તમારી નોટબુકમાં લખો :

- અશોકના શિલાલેખો ક્યાંથી મળી આવ્યા છે ?
- આ સ્થળો વર્તમાન સમયમાં ક્યાં આવેલાં છે તે શોધો.

ધર્મપ્રચારક તરીકે અશોક :

અશોકે દેશભરમાં આવેલાં બૌદ્ધ તીર્થધામોની યાત્રા કરી. યાત્રા દરમિયાન બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો. અશોકે ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશોમાંથી પ્રેરણા મેળવી પોતાની પ્રજાને ધમ્મનો માર્ગ બતાવવા પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઠેર-ઠેર શિલાલેખો અને સ્તંભાલેખો કોતરાવ્યા. તે સમયની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવા અશોકે રાજ્યમાં ધર્મખાતાની રચના કરી. આ ખાતાના ઊપરી તરીકે નિમાયેલ ધમ્મ મહામાત્ર નામના અધિકારીએ પ્રજામાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરી તેમનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું લાવવાનું કાર્ય કરવાનું હતું.

અશોકે રાજ્યમાં શિકાર કરવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવી પશુઓની હિંસા બંધ કરાવી. તેણે ગૌતમ બુદ્ધના પ્રેમ, દયા, કરુણા, અહિંસા, સદાચાર, અનુકંપા જેવા સિદ્ધાંતોના પ્રચાર પર ભાર મૂક્યો. ઉપદેશની સાથે-સાથે કેટલીક લોકોપયોગી વાતો પણ શિલાલેખોમાં કોતરાવી.

અશોકનો પ્રજાજોગ સંદેશ

- (1) માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું.
- (2) વડીલોનો આદર કરવો.
- (3) પશુઓનો વધ ન કરવો.
- (4) બને તેટલો ઓછો ખર્ચ કરવો.
- (5) ગુરુની સેવા કરવી.
- (6) સ્ત્રીઓ અને નોકરો પ્રત્યે માયાળુ વર્તન રાખવું.
- (7) બ્રાહ્મણો અને શ્રમણોને દાન આપવું.
- (8) અન્ય ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સમજવાનો પ્રયત્ન કરી તેનો આદર કરવો.

પ્રવૃત્તિ

- અશોકના પ્રજાજોગ સંદેશમાં આપવામાં આવેલ વિગતોમાંથી કઈ વિગતો વર્તમાન સમયમાં પ્રાસંગિક છે ?
- સરકાર વિવિધ યોજનાઓ, નિયમો, સુધારા વગેરેની માહિતી લોકોને ક્યાં-ક્યાં માધ્યમો દ્વારા આપે છે ?

અશોકે ઈ.સ. પૂર્વે 251માં પાટલીપુત્રમાં મોગલીપુત્ર તિષ્ય (તિસ્સા)ના અધ્યક્ષપદે ત્રીજી બૌદ્ધ પરિષદ બોલાવી. આ પરિષદનો મુખ્ય હેતુ બૌદ્ધધર્મમાં ઊભા થયેલા મતમતાંતરો દૂર કરી ધાર્મિક એકતા સ્થાપવાનો હતો. અશોકે ભારતનાં કશ્મીર, ગાંધાર, ચોલ, પાંડ્ય અને કેરળ રાજ્યોમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. સમ્રાટ અશોકે બ્રહ્મદેશ (મ્યાનમાર), સિલોન (શ્રીલંકા) સિરિયા, ઈજિપ્ત, મેસેડોનિયા વગેરે દેશોમાં ધર્મપ્રચાર માટે ધર્મપ્રચારક મંડળો મોકલ્યાં. અશોકે પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંઘમિત્રાને બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે સિલોન મોકલ્યાં હતાં. આમ, અશોકે પોતાના શાસન દરમિયાન બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો.

અશોકે ધર્મપ્રચાર ઉપરાંત પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યો પણ કર્યાં હતાં. અશોકે માનવ અને પશુઓની સારવારની વ્યવસ્થા કરી. કૂવા ખોદાવ્યા, વૃક્ષો રોપાવ્યાં, રસ્તા બનાવ્યા અને વિશ્રામગૃહોનું નિર્માણ કરાવ્યું.

સમ્રાટ અશોકે રાજગાદી મેળવવા ખટપટો કરી યુદ્ધો દ્વારા સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરી મહાસામ્રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું. મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા કલિંગ પર ચઢાઈ કરી. યુદ્ધમાં થયેલ ખુવારી જોઈ તેનું હૃદય-પરિવર્તન થતાં તે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચારક અને ઉપદેશક બની ગયો. ધર્મપ્રચારાર્થે વિદેશોમાં ગયેલાં પ્રચારક મંડળોએ ત્યાં ભારતીય સંસ્કૃતિની સુવાસ ફેલાવી. અશોકના ગુણો અને તેનાં કાર્યોને લીધે તે ઇતિહાસમાં મહાન રાજવી તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. ઈ.સ. પૂર્વે 232માં સમ્રાટ અશોકનું અવસાન થયું. તેણે 36 વર્ષ શાસન કર્યું.

મૌર્યયુગનું વહીવટીતંત્ર :

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યએ વિશાળ સામ્રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું. તેનો વિસ્તાર સમ્રાટ અશોકે કર્યો. વિશાળ મૌર્ય સામ્રાજ્યના વિભાગ પાડી તેનો સુવ્યવસ્થિત વહીવટ ચલાવવા માટેનું આયોજન ચંદ્રગુપ્તના મુખ્યમંત્રી અને પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય (કૌટિલ્ય) દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આ સમયમાં વહીવટીતંત્રના ત્રણ વિભાગો (અંગો) હતા.

મૌર્યયુગનું વહીવટીતંત્ર

(અ) કેન્દ્રીય

(બ) પ્રાંતીય

(ક) પ્રાદેશિક (સ્થાનિક)

(અ) કેન્દ્રીય વહીવટીતંત્ર : સમ્રાટ (રાજા) શાસનવ્યવસ્થામાં કેન્દ્રસ્થાને હતો. તે સામ્રાજ્યનો વહીવટી, લશ્કરી અને ન્યાયતંત્રનો વડો હતો. તેનું પદ વંશપરંપરાગત હતું. પાટલીપુત્ર અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ સમ્રાટના સીધા અંકુશ હેઠળ હતો. તે મંત્રીઓ અને ઉચ્ચ અધિકારીઓની મદદથી વહીવટ ચલાવતો. યાજ્ઞક્ય (કૌટિલ્ય)એ કુલ 18 ખાતાઓ દર્શાવ્યાં છે, જેમાંથી મુખ્ય ખાતાઓ અને તેના ઉપરી (વડા) નીચે મુજબ છે :

ક્રમ	ખાતું (વિભાગ)	ઉપરી (વડા)
1.	ખેતી વિભાગ	સીતાધ્યક્ષ
2.	લશ્કર ખાતું	સેનાની
3.	ન્યાય ખાતું	પ્રદેશત્રી (મુખ્ય ન્યાયાધીશ)
4.	વ્યાપાર ખાતું	પણ્યાધ્યક્ષ
5.	દફતર ભંડાર (અક્ષપટલ/રેકર્ડ ખાતું)	મહાઅક્ષપટલ
6.	મુદ્રા (પાસપોર્ટ) ખાતું	મુદ્રાધ્યક્ષ

(બ) પ્રાંતીય વહીવટીતંત્ર : વિશાળ મૌર્ય સામ્રાજ્યને વહીવટી સરળતા ખાતર પાંચ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું.

પ્રાંત (મંડળ/વિભાગ)ના વડા તરીકે રાજ્યપાલ (રાષ્ટ્રીય) હતો. આ પદ પર મોટે ભાગે રાજકુમારોની નિમણૂક કરવામાં આવતી. રાજ્યપાલનું કાર્ય સમગ્ર પ્રાંતમાં શાંતિ-વ્યવસ્થાની જાળવણી કરવી, કરવેરા ઉઘરાવવા, રાજાના આદેશોનું પાલન કરાવવું અને પ્રાંતમાં બનતા બનાવોથી સમ્રાટ (કેન્દ્ર)ને સતત વાકેફ રાખવાનું હતું.

(ક) પ્રાદેશિક (સ્થાનિક) વહીવટીતંત્ર : વહીવટી સરળતા માટે કોઈ પણ પ્રાંતને આહાર (જિલ્લા/સ્થાનિક) અને આહારને પ્રદેશ (સંગ્રહણ/તાલુકા)માં વહેંચવામાં આવતો. આહારનો અધિકારી રાજુક (આહારપતિ/સ્થાનિક) અને પ્રદેશનો અધિકારી પ્રાદેશિક (ગોપ) કહેવાતો. વહીવટીતંત્રનું નાનામાં નાનું એકમ ગ્રામ હતું. તેનો ઉપરી ગ્રામણી કહેવાતો. ગામના ચૂંટાયેલા સભ્યોની સમિતિની મદદથી ગ્રામણી ગ્રામનો વહીવટ ચલાવતો.

સમ્રાટ અશોકના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા મૌર્યવંશનું પતન :

સમ્રાટ અશોકના મૃત્યુ બાદ તેના ઉત્તરાધિકારીઓ વિશે બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી જુદી-જુદી માહિતી મળે છે. પુરાણોમાં આપેલ માહિતી મુજબ મૌર્યવંશમાં થઈ ગયેલ કુલ 9 કે 10 રાજાઓએ કુલ મળી 137 વર્ષ શાસન કર્યું હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જણાવ્યા મુજબ અશોક પછી અનુક્રમે કુણાલ, સંપ્રતિ, શાલિસૂક, જૈલોક (જલૌક), દશરથ, દેવવર્મા, શતધન્વા અને બૃહદ્રથ રાજાઓ થઈ ગયા. મૌર્યવંશના અંતિમ રાજા બૃહદ્રથના નિર્બળ શાસનનો લાભ લઈ તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શુંગે લશ્કરી ક્વાયત જોવાના બહાને બોલાવી તેની હત્યા કરી. આમ, ઈ.સ. પૂર્વે 185માં પુષ્યમિત્ર શુંગે મગધની ગાદી પર શુંગવંશની સ્થાપના કરી મૌર્યવંશનો અંત આણ્યો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) ચંદ્રગુપ્તની તમામ સિદ્ધિઓમાં તેમના કયા ગુરુના માર્ગદર્શને ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો ?
(A) ગુરુ દ્રોણ (B) ગુરુ સાંદીપનિ (C) ગુરુ યાણક્ય (D) ગુરુ વિશ્વામિત્ર
- (2) યાણક્ય દ્વારા લખાયેલા કયા ગ્રંથમાંથી તે સમયની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા અંગેની માહિતી મળી રહે છે ?
(A) નીતિશાસ્ત્ર (B) સમાજશાસ્ત્ર (C) મુદ્રારાક્ષસ (D) અર્થશાસ્ત્ર
- (3) બિંદુસારે અશોકની કયા પ્રાંતના રાષ્ટ્રીય તરીકે નિમણૂક કરી હતી ?
(A) અવંતિ (B) તક્ષશિલા (C) પાટલીપુત્ર (D) ઉજ્જૈન
- (4) અશોકે સંઘમિત્રાને બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે ક્યાં મોકલ્યા હતા ?
(A) સિરિયા (B) સિલોન (C) મ્યાનમાર (D) ઈજિપ્ત
- (5) અશોકના મોટા ભાગના અભિલેખોની ભાષા કઈ હતી ?
(A) ઈરાની (B) પાલિ (C) પ્રાકૃત (D) બ્રાહ્મી

2. ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

- (1) સમ્રાટ અશોકનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ક્યાં સુધી ફેલાયેલું હતું ?
- (2) સેલ્યુક્સ નિકેતર સાથેના યુદ્ધ બાદ ક્યાં પરિણામો આવ્યાં ?
- (3) મૌર્ય સામ્રાજ્યને વહીવટી સરળતા ખાતર કેટલા વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું ?
- (4) અશોકે ગૌતમ બુદ્ધના કયા-કયા સિદ્ધાંતોના પ્રચાર પર ભાર મૂક્યો ?
- (5) રાષ્ટ્રીય તરીકે નિમાયેલ અધિકારીનાં કાર્યો જણાવો.

3. નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) મેગેસ્થનીસ દ્વારા ઈન્ડિકા અને કલ્હણ દ્વારા મુદ્રારાક્ષસની રચના કરવામાં આવી હતી.
- (2) ધમ્મ મહામાત્રનું કાર્ય જૈનધર્મનો પ્રચાર કરી પ્રજાનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું લાવવાનું હતું.
- (3) ચંદ્રગુપ્તે પોતાની અંતિમ અવસ્થા શ્રવણબેલગોડામાં વિતાવી હતી.
- (4) બિંદુસારના સમયમાં મગધ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાંથી સ્વતંત્ર થઈ ગયું.
- (5) અશોકે ઉપગુપ્તના ઉપદેશને અનુસરીને બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો.